

The Religious and Ethical Risks of Cyberspace for Children and Strategies for Mitigation

Sahand Bordbar^{1*}, Mohammad Taghi Sobhaninia²

1. PhD Student, Department of Education Ethics, Quran & Hadith University, Qom, Iran

2. Associate Professor, Department of Islamic Ethics, Quran & Hadith University, Qom, Iran

ABSTRACT

Cyberspace, given its unique capabilities, can have both positive and negative impacts. However, if individuals engage with this space naively and without adequate knowledge, they may become vulnerable to its negative effects. Children are among the most significant and sensitive groups exposed to the potential harms of cyberspace. Within this context, the central research question is: What are the religious and ethical risks of cyberspace for children, and what strategies can mitigate these risks? To address this question, the hypothesis posits that a lack of awareness, insufficient parental supervision, and the absence of appropriate frameworks for safe and effective use of cyberspace expose children to the weakening of Islamic beliefs, moral deviations, and ethical exploitation. This study employs a library-based method for data collection and an analytical approach for data processing. The findings indicate that while cyberspace holds immense potential for learning, creativity, and innovation, it should not be simplistically regarded as a safe environment for children's engagement. Thus, precaution, heightened awareness, supervision, and the enforcement of restrictions are critical strategies to prevent religious and ethical harms in cyberspace for children.

Received: 10 Dec 2024

Accepted: 30 Jan 2025

Available Online: 23 Mar 2025

Keywords

Cyberspace, children, risks, beliefs, ethics.

How to cite:

Bordbar, S., & Sobhaninia, M. T. (2025). The Religious and Ethical Risks of Cyberspace for Children and Strategies for Mitigation. *Study and Innovation in Education and Development*, 5(1), 1-23.

* Corresponding Author:

Mr. Sahand Bordbar

E-mail: Saleh5885@yahoo.com

© 2025 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Cyberspace has become a double-edged sword in modern society, offering vast opportunities for learning and growth while simultaneously exposing users, especially children, to numerous risks. The rapid expansion of internet accessibility has led to significant challenges, particularly in managing its ethical and religious impacts on younger generations. As noted by Izadi-Fard and Hossein-Nejad (2016), the internet's vast and unregulated nature can overwhelm users, especially those with limited media literacy, leading to exposure to misleading and harmful information (1). This issue is further exacerbated by the lack of parental control and insufficient frameworks to guide children's online activities. Such exposure can erode Islamic beliefs and moral standards, making it imperative to investigate and address these risks systematically.

METHODS AND MATERIALS

This study employs a library-based method to collect data and utilizes analytical techniques to explore the religious and ethical vulnerabilities of children in cyberspace. The primary focus is to identify the mechanisms through which cyberspace influences children's beliefs and moral conduct and to propose strategies for mitigating these risks. By examining the works of previous researchers the study sheds light on how unregulated cyberspace fosters environments conducive to ethical exploitation and the weakening of traditional religious values.

FINDINGS

The findings underscore the multifaceted nature of cyberspace risks for children. Cyberspace, as Hasanbeigi (2005) points out, operates in an anarchic environment devoid of effective legal or technical controls, posing a significant threat to users' psychological well-being and ethical standards (2). Among the identified risks, the most alarming are the undermining of Islamic beliefs, exposure to inappropriate content, and the normalization of moral deviations. Furthermore, Javidi et al. (2021) highlight that the generational gap created by differing levels of digital literacy among parents and children exacerbates these challenges, leading to reduced parental influence and increased generational discord (3).

DISCUSSION AND CONCLUSION

The study reveals that children raised in a digital age often adopt lifestyles and beliefs incongruent with their cultural and religious upbringing. The works of Dardashti (2016) emphasize the intentional dissemination of doubts about Islamic beliefs through

sophisticated misinformation campaigns in cyberspace (4). Additionally, the normalization of Western lifestyles and the glamorization of materialistic values through digital media significantly alter children's worldviews, as observed by Malek Shoar and Tadayon (2020). These cultural shifts often conflict with traditional values, further widening the generational divide and eroding family cohesion (7).

To mitigate these risks, it is essential to implement comprehensive strategies that involve parental supervision, enhanced awareness, and the development of secure online environments tailored for children. Platforms such as YouTube Kids, though designed with safety features, still face challenges in filtering harmful content effectively (17). Therefore, stakeholders, including parents, educators, policymakers, and technology companies, must collaborate to enhance digital literacy and establish robust safeguards. As Ghanizadeh Bafghi and Hosseinzadeh Sarsheki (2023) suggest, integrating educational initiatives with regulatory measures can significantly reduce the prevalence of cyber risks for children (13).

آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی فضای مجازی برای کودکان و راهکارهای مقابله با آن

سه‌دبار^{۱*}، محمدتقی سبحانی نیا^۲

۱. دانشجوی دکتری، رشته مدرسی معارف، گرایش اخلاق، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

۲. دانشیار، گروه اخلاق اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۱/۰۳

فضای مجازی با توجه به ظرفیت‌های خاصی که دارد می‌تواند تأثیرات مثبت یا منفی به دنبال داشته باشد. لکن اگر شخصی با ناآگاهی و ساده‌انگاری وارد این فضا شود ممکن است تحت تأثیر آثار منفی آن قرار بگیرد. گروه سنی کودکان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین افرادی هستند که در معرض آسیب‌های این فضا قرار دارند. در این چارچوب، پرسش اصلی پژوهش این است که فضای مجازی چه آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی برای کودکان دارد و راهکارهای مقابله با آن چیست؟ برای پاسخ به این پرسش، فرضیه این‌گونه مطرح شده است که کمبود آگاهی، عدم کنترل والدین و فقدان بسترهای مناسب در استفاده صحیح از فضای مجازی، کودکان را در معرض تضعیف اعتقادات اسلامی، انحرافات و سوءاستفاده‌های اخلاقی قرار می‌دهد. در این تحقیق اطلاعات با روش کتابخانه‌ای به‌دست آمده و در پردازش داده‌ها از روش تحلیلی استفاده شد. درنهایت نتایج تحقیق نشان داده است که علی‌رغم این‌که فضای مجازی ظرفیت‌های فوق‌العاده‌ای برای یادگیری، خلاقیت و نوآوری دارد نباید با ساده‌انگاری به‌عنوان محیطی امن برای فعالیت کودکان قلمداد نمود لذا لزوم احتیاط، افزایش آگاهی، اعمال کنترل و محدودیت از مهم‌ترین راهکارها در جلوگیری از آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی فضای مجازی برای کودکان می‌باشد.

کلیدواژه‌ها

فضای مجازی، کودکان، آسیب‌ها، اعتقاد، اخلاق.

شیوه ارجاع‌دهی:

بردبار، سه‌دبار. و سبحانی نیا، محمدتقی. (۱۴۰۴). آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی فضای مجازی برای کودکان و راهکارهای مقابله با آن. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۵(۱)، ۱-۲۳.

نویسنده مسئول:

جناب آقای سه‌دبار

پست الکترونیکی: Saleh5885@yahoo.com

اینترنت موجب دسترسی آسان و سریع به حجم عظیمی از اطلاعات در کوتاه‌ترین زمان ممکن گردیده و هرروز در حال گسترش و توسعه می‌باشد؛ به‌طوری‌که امروزه مانند اشعه‌ای نور خود را بر پنج قاره جهان افکنده و دنیای شگفت‌انگیزی را به وجود آورده که با ورود در آن می‌توان مطالب فراوانی در شبکه‌ها و پایگاه آموخته و علاوه بر آن می‌توان به‌تمامی موضوعات موجود و قابل‌بررسی در جهان دست‌یافت (1). محتوی اینترنت، هم شامل اطلاعات صحیح و هم غلط است که همه کاربران از جمله افرادی که سواد رسانه‌ای کافی ندارند نیز به‌آسانی به این اطلاعات صحت سنجی نشده، برخورد می‌کنند. از این‌رو «فرآیند ارزش‌یابی و انتخاب بین گزینه‌ها، راه‌حل‌های موجود، افراد و همچنین بررسی و پیش‌بینی عواقب آن برای رسیدن به نتیجه» (جوادی ۱۳۹۲) برای فرد مشکل است؛ و اگر کاربر بدون تفحص و صرفاً با خوش‌گمانی و اعتماد به آن اطلاعات بنگرد ممکن است دچار حجم زیادی از اطلاعات نادرست و گمراه‌کننده شود. یکی از گروه‌های سنی که در معرض این پدیده قرار دارند، «کودکان» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های اجتماعی و حساس جامعه هستند.

در این رابطه قابل‌ذکر است که فضای سایبر به جهت افسارگسیختگی و کنترل ناپذیری با دنیای بیرونی قابل‌مقایسه نیست. چراکه فضای سایبر به‌دوراز کنترل اجتماعی و نظارت پلیسی است و حتی در بیشتر موارد کنترل‌گران خانواده مانند والدین نیز توان لگام زدن به سرکشی فضای سایبر را حتی در اندرون خانه خود ندارند. درواقع محیط سایبر از همان ابتدای پیدایش آن، علی‌رغم نظم فنی اعجاب‌آور، از منظر رفتار کاربران، محیطی مبتنی بر آناشسیسم و هرج‌ومرج بوده است. تصور بر این است که این محیط پلیس ندارد، سازمانی بر آن نظارت نمی‌کند، مردم اشخاص را در حین ارتکاب جرم نمی‌بینند و هرکس هر آنچه می‌خواهد انجام می‌دهد؛ بنابراین ویژگی دیگر این محیط «عدم امکان یک کنترل مؤثر تکنیکی و حقوقی در شرایط حاضر است» که خود خطر و تهدیدی جدی برای حریم شخصی و آرامش روانی شهروندان به‌ویژه کودکان به‌حساب می‌آید (2).

کاهش نقش والدین به‌عنوان مرجع تجربه و اطلاعات آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان را هموار نموده است. والدین در گذشته به‌عنوان مرجعی برای کسب تجربه و اطلاعات، برای فرزندان محسوب می‌شدند و انتقال این تجربیات و اطلاعات با مدیریت ایشان صورت می‌گرفت لذا فرزندان بر اساس آموزه‌های سنتی والدین خویش رشد پیدا کرده و عمل می‌نمودند لکن فضای مجازی به‌عنوان مرجعی برای کسب اطلاعات در صدر قرار گرفته که اگرچه فواید بسیاری دارد اما نقش والدین را در این زمینه کاهش داده و در نتیجه اختلافات بین آن‌ها را تشدید می‌کند و باعث شکاف نسلی عمیق می‌گردد. هرچقدر استفاده و سابقه و میزان رضایت از شبکه‌های اجتماعی مجازی بیشتر باشد به همان اندازه، میزان شکاف نسلی افزایش می‌یابد (3).

بنابراین کنترل و محدودیت در استفاده از فضای مجازی تأثیر بسزایی در کاهش اختلافات بین والدین و فرزندان خواهد داشت.

نسلی که با فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی آن رشد کرده‌اند نسبت به کسانی که چنین تجربه‌ای ندارند، در تعاملات اجتماعی، سبک زندگی و دیدگاه‌های متفاوت‌تری دارند. زیرا فضای مجازی تعاملات را از محدوده جغرافیایی خارج نموده و کاربر را با دنیایی از فرهنگ‌ها و آداب‌ورسوم متضاد روبرو می‌کند. بنابراین فضای مجازی در تشدید اختلاف بین نسل جدید و نسل‌های قبل از آن در سلیقه و سبک زندگی مؤثر است. بدین ترتیب کودکانی که در بستر فضای مجازی رشد می‌نمایند در آینده دارای بیشترین اختلاف در عقاید، رفتارها، رعایت سنت‌ها و موارد دیگر می‌شوند. نادیده گرفتن این نابرابری‌ها می‌تواند پیامدهایی مانند کاهش روابط خانوادگی و عاطفی، سرمایه اجتماعی روبه‌زوال و فرهنگ‌های بومی ضعیف به همراه داشته باشد.

قابل ذکر است که نادیده گرفتن تأثیرات منفی فضای مجازی بر افراد جامعه به‌ویژه کودکان، منجر به نادیده گرفته شدن اقدامات پیشگیرانه می‌شود. فضای مجازی مکمل یادگیری تجربی است و به‌طور هم‌زمان نقش والدین را به‌عنوان مربی قابل‌اعتماد تضعیف می‌کند. پرداختن به این چالش‌های نوظهور نیازمند مداخله استراتژیک است که خرد همیشگی را با اتصالات معاصر ترکیب می‌کند. بر این اساس در پژوهش حاضر به بررسی تأثیرات منفی یا آسیب‌های فضای مجازی بر کودکان پرداخته‌شده و درنهایت راهکارهای اخلاقی و تربیتی برای آن ارائه‌شده است. در این راستا پرسش اصلی پژوهش این است که فضای مجازی دارای چه آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی برای کودکان بوده و راهکارهای مقابله با آن چیست؟ فرضیه پژوهش این است که استفاده بدون محدودیت از فضای مجازی برای کودکان آسیب‌های فراوانی ازجمله درزمینهٔ اعتقادی و اخلاقی در پی خواهد داشت و کنترل والدین، افزایش آگاهی و بسترسازی مناسب برای فعالیت‌های کودکان در فضای مجازی می‌تواند نقش بسزایی در کاهش این آسیب‌ها ایفا نماید.

ساده‌انگاری نسبت به فضای مجازی

فناوری‌ها و ابزارهای نوین رایانه‌ای، به‌ویژه فضای مجازی^۱، در دهه‌های اخیر رشد چشمگیری داشته‌اند و دارای آثار مثبت و منفی هستند که این امر بستگی به نوع استفاده از آن‌ها دارد. فضای مجازی به هراندازه که برای بشریت مفید است به همان میزان می‌تواند مضر و آسیب‌زا باشد. توجه به این مسئله در مورد کودکان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که ضرورت افزایش آگاهی و رعایت احتیاط در جلوگیری از آسیب‌های احتمالی را گوشزد می‌کند.

ساده‌انگاری^۲ به معنای برداشت سطحی و ابتدایی از یک موضوع است که موجب پندار غیرواقعی از آن می‌شود. اگر ما به فناوری‌های جدید مانند اینترنت به‌صورت سطحی و ابتدایی نگاه کنیم، ممکن است صرفاً جنبه‌های مثبت و جذاب آن را در نظر بگیریم

^۱ Cyberspace

^۲ oversimplification

و از خطرات و آسیب‌های آن غافل شویم. ناشناس بودن کاربران، حملات سایبری^۱، سهولت امکان جعل عمیق^۲، عدم نظارت کافی و... از جمله ویژگی‌های فضای مجازی است که می‌توانند باعث ایجاد مشکلاتی مانند سوءاستفاده، اغفال، کلاهبرداری، نقض حریم خصوصی و انتشار اطلاعات غلط شوند.

آسیب‌های اعتقادی فضای مجازی برای کودکان

استفاده بدون محدودیت از فضای مجازی می‌تواند در اعتقادات کودکان تأثیرگذار باشد و بنیان فکری آن‌ها را بر پایه‌های نادرستی بنا نهد. با توجه به اینکه اعتقادات از کودکی شکل می‌گیرد و به‌مرور تکمیل و تقویت می‌شود لذا اگر استفاده کودک از فضای مجازی کنترل و مدیریت نشود ممکن است تحت تأثیر این فضا عقاید و باورهای در او رشد پیدا کند که منفی بوده و پیامدهای نامناسبی را به همراه داشته باشد.

۱- مغایرت با عقاید اسلامی والدین

اگر والدین با ساده‌اندیشی فرزندان خود را به فضای مجازی بسپارند یقیناً آن‌ها تحت تأثیر محتوای مغایر با اعتقادات اسلامی قرار خواهند گرفت و پس از مدتی والدین شاهد شکاف عقیدتی میان باورهای خود و فرزندانشان خواهند بود. احتمال ایجاد مغایرت اعتقادی فرزندان با اعتقادات مذهبی والدین بر اثر استفاده نادرست از فضای مجازی زیاد است زیرا فضای مجازی محلی است که افراد مختلف از سراسر جهان بدون هیچ محدودیت و نظارتی افکار و عقاید خویش را با استفاده از ابزارهای چندرسانه‌ای جذاب تبلیغ و ترویج می‌نمایند. بی‌شک هر عقیده‌ای صحیح نیست و تکرر و تنوع در باورهای نادرست فراوان است و از طرفی مخالفان اندیشه‌های اسلامی در فضای مجازی از سراسر جهان به‌طور گسترده حضور دارند و سلطه کشورهای غربی بر فضای مجازی و اعمال مدیریت هدفمند آن انکارناپذیر است لذا عدم کنترل و مدیریت والدین نسبت به استفاده کودکان از این فضا می‌تواند زمینه‌ساز انحرافات اعتقادی آن‌ها شده و سبب مغایرتی بزرگ میان عقاید مذهبی کودکان و والدین شود.

۲- شیوع شبهات اعتقادی و نشر اکاذیب

شبهه‌سازی هدفمند ترفندی است که از سوی مخالفان عقاید اسلامی برای ایجاد سستی و ناامیدی نسبت به باورهای اسلامی به کار گرفته می‌شود. پاسخ به شبهات و رفع آن برای کودکان که اطلاعات اندکی پیرامون موضوعات مختلف اعتقادی دارند امری دشوار و دور از انتظار است. شبهه افکنان به‌گونه‌ای حرفه‌ای و مغالطه آمیز باورهای اسلامی را زیر سؤال می‌برند که نه تنها کودکان بلکه جوانان تحصیل کرده نیز ممکن است دچار تشویش اعتقادی و شک و دودلی شوند.

¹ Cyberattack

² Deepfake

یکی از شگردهای بسیار مؤثر و خطرناک شبهه افکنان برای ایجاد تردید و دودلی در باورها و ارزش‌های دینی و اخلاقی مخاطبان در فضای مجازی این است که مخاطب را به یک‌باره با انبوهی از پرسش‌ها، ابهام‌ها، گزاره‌های نادرست، تهمت‌ها و دروغ‌ها روبه‌رو می‌سازند؛ به گونه‌ای که مخاطب ناگهان زیر پای خود را خالی می‌بیند و حتی توان اندکی هم برای توجیه آن شبهه‌ها یا ابطال مقاصد و نظرات نویسنده یا اثبات باورهای خود، احساس نمی‌کند (4).

شبه افکنی در فضای مجازی صرفاً به واسطه متن و یا ارائه محتوای کلاسیک نیست بلکه ممکن است یک فیلم یا پویانمایی کودکانه و یا یک بازی گرافیکی رایانه‌ای ابزاری برای اشاعه شبهات و نشر اکاذیب علیه باورهای اسلامی باشد. گاهی اثر یک کاریکاتور گرافیکی که بتواند احساسات روحی فرد را تحت تأثیر قرار دهد از ساعت‌ها سخنرانی، کتاب و کلاس درس مؤثرتر واقع شود و اندیشه نوپای کودکان را به بازی بگیرد.

۳- تابوشکنی توهین به مقدسات

بر اساس باورهای اسلامی اشخاص، اماکن و اوقاتی مقدس شمرده می‌شوند. کودکی که در یک خانواده با فرهنگ اسلامی رشد پیدا می‌کند از همان ابتدای طفولیت تقدس این موضوعات را در حد خویش درک می‌کند و در ذهن او تثبیت می‌شود. خصوصیات خاص فضای مجازی مانند امکان پنهان ماندن هویت و عدم دسترسی آسان مراجع قانونی و نیز امکان نشر سریع مطالب فرصتی را برای تابوشکنان فراهم نموده است که در این فضا بی‌واهمه اقدام به هتاک‌ها به مقدسات مذهبی نمایند. این هتاک‌ها ممکن است به صورت نشر یک عکس، فیلم و یا ارسال یک متن یا صرفاً درج یک نظر در سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی صورت پذیرد. کودکانی که وارد فضای مجازی می‌شوند ممکن است در سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی با چنین توهین‌هایی مواجه شوند و به مرور زمان مشاهده این بی‌احترامی‌ها به مقدسات برای آن‌ها عادی شده و درنهایت همین عادی‌سازی سبب کمرنگ شدن تقدسات مذهبی در اذهان آنان گردد.

۴- ترویج سبک زندگی غربی

فرهنگ و سبک زندگی غربی در قالب فیلم، عکس، موسیقی و بازی‌های رایانه‌ای ترویج و تبلیغ می‌شود. کودکی که مداوم پویانمایی‌های ساخته شده بر اساس فرهنگ غربی را مشاهده نماید و یا به شنیدن موسیقی‌های جذاب با محتوای نامناسب عادت کند به مرور زمان تحت تأثیر این رسانه‌ها قرار گرفته و علی‌رغم تلاش‌های والدین برای تربیت اسلامی، متمایل به سبک زندگی برآمده از فرهنگ غربی خواهد شد.

نگاه خوش‌بینانه و ساده‌انگاری در استفاده از فضای مجازی موجب عدم التفات به دگرگون شدن سبک زندگی اسلامی می‌شود زیرا این فرد تصور می‌کند که آنچه در این فضا نشر یافته صرفاً تجلی پیشرفت و روشنفکری است و لذا بدون در نظر گرفتن دست‌های پنهان که با سوءاستفاده از اینترنت در تلاش برای زوال سبک زندگی اسلامی هستند غرق در دنیای مجازی می‌شود. فضای مجازی -

به طور مستقیم و غیرمستقیم - بر سبک زندگی کاربران، تأثیرات بانفوذی دارد؛ چراکه طراحان اصلی در فضای مجازی - خود - مروج سبک زندگی غربی بوده و هدف اصلی نیز نشانه گرفتن اعتقادات کاربران می باشد (بیدی و شریفی نیا و حاتمی، ۲۰۱۸)

مدگرایی غربی، لذت گرایی مادی، روابط نامشروع، تفریحات ناسالم و... در محتواهای منتشرشده در شبکه های مجازی سبکی جدید از زندگی را به ذهن کودکان و نوجوانان وارد می سازد که طبیعتاً با مداومت مشاهده این مطالب امکان تغییر و تمایل به آن سبک از زندگی وجود خواهد داشت.

آسیب های اخلاقی فضای مجازی برای کودکان

استفاده بدون کنترل و محدودیت از فضای مجازی می تواند در اخلاقیات افراد به ویژه کودکان تأثیرگذار باشد به گونه ای که بر اثر ناآگاهی و ساده انگاری تحت تأثیر این فضا قرار گرفته و نسبت به ارزش های اخلاقی و پایبندی به آن ها به طور جدی تجدیدنظر نموده و رفتار و اخلاق نادرستی داشته باشند.

۱- اعتیاد به اینترنت

فضای مجازی همه ابزارهای رسانه ای را در اختیار کاربران قرار می دهد و با گرافیک و طراحی نوین جذابیت بی نظیری برای کاربران از همه سنین ایجاد کرده است. این فضا پنجره ای به گستردگی جهان در برابر کاربران می گشاید که هر شخصی بر اساس علاقه خود می تواند به محتوای مدنظرش دست یابد. این فناوری برای کودکان جذابیت فوق العاده ای دارد زیرا علاوه بر بازی و سرگرمی می توانند به چیزهایی دسترسی پیدا کنند که دسترسی به آن ها در دنیای واقعی برایشان ناممکن و یا دشوار است. کودکان در عین حال که به ظاهر در خانه و در کنار والدینشان هستند از طریق اینترنت به سراسر دنیا سفر می کنند و با افراد و محتواهای گوناگونی روبرو می شوند. این جذابیت مانند یک نیروی مغناطیسی کودک را جذب کرده و ممکن است برای او وابستگی شدید یا به اصطلاح اعتیاد اینترنتی ایجاد کند و رفتار و اخلاق او را دچار چالش های جدی نماید.

اختلال اعتیاد به اینترنت (IAD)^۱ به عنوان استفاده مشکل ساز از اینترنت یا استفاده بیمارگونه از اینترنت شناخته شده که منجر به اختلال قابل توجه در عملکرد فرد در جنبه های مختلف زندگی برای مدت زمان طولانی می شود. جوانان در معرض خطر ویژه ای برای ابتلا به اختلال اعتیاد به اینترنت هستند (5).

اعتیاد به استفاده از اینترنت و تلفن همراه برای همه اقشار و در سنین مختلف اتفاق می افتد و می تواند افراد را مبتلا به آسیب های روان شناختی، خلقی و رفتاری کند. اُفت تحصیلی، مواجه شدن با تصاویر نامناسب آن هم با فضای مجازی آزاد و رها در کشور، کاهش ضریب هوشی و بروز مشکلات خلقی و هیجانی و آسیب به چشم و ستون فقرات و مهره های گردن و برخی دیگر از اعضای

¹ Internet addiction disorder

بدن بر اثر استفاده بیش از حد از تلفن همراه، تنها نمونه‌هایی از عوارض اعتیاد به فضای مجازی در بین افراد و علی‌الخصوص نسل‌های جدید است (6).

۲- تابوشکنی نسبت به رفتارهای غیراخلاقی

آموزش و تربیت کودکان توسط والدین ارزش‌ها و ضد ارزش‌هایی را در ذهن آن‌ها شکل می‌دهد و به این ترتیب خوبی‌ها و بدی‌ها در عمق وجود آن‌ها نهادینه می‌شود. کودکان، تحت تأثیر تربیت و فرهنگ خانواده خود، به این باور می‌رسند که برخی رفتارها مذموم و ناپسند هستند و باید از آن‌ها خودداری کنند. درواقع، این اعمال به اصطلاح تابو می‌شوند و انجام آن‌ها بسیار زشت و هنجارشکنی محسوب می‌شود، به گونه‌ای که حتی از فکر کردن به آن‌ها نیز خودداری می‌کنند.

در فضای مجازی، شکستن تابوهای فرهنگی و اخلاقی با اهداف گوناگون دیده می‌شود. به عنوان مثال، برخی کاربران برای سرگرمی یا جلب توجه مخاطبان خود، فیلم‌هایی را ایجاد و منتشر می‌کنند که در قالب طنز به بزرگ‌ترها بی‌احترامی می‌شود. متأسفانه این نوع محتواها با تمسخر، دست انداختن و شوخی‌های سخیف با والدین، به دنبال ایجاد سرگرمی برای کاربران هستند. تماشای این گونه فیلم‌ها می‌تواند زشتی و قباحیت بی‌احترامی به والدین را از بین ببرد و تداوم مشاهده آن‌ها می‌تواند منجر به عادی‌سازی این رفتارها شود.

آثار رویارویی با محتواهای غیراخلاقی و هنجارشکنانه کم‌وبیش برای همه کاربران زیان‌آور است اما بدون شک، تأثیرپذیری کودکان از مشاهده این نوع رفتارها و اعمال زشت بیشتر خواهد بود. بنابراین، اگر فضای مجازی را با ساده‌انگاری و خوش‌بینی ببینیم و تدابیر لازم برای مدیریت و کنترل کودکان را در نظر نگیریم، زشتی و قباحیت رفتارها و اعمال ناپسند در نظر کودکان از بین خواهد رفت و ممکن است آن‌ها تحت تأثیر عوامل مختلف این رفتارهای ناپسند را انجام دهند.

۳- رواج ابتذال اخلاقی

فضای مجازی با همه فوایدی که دارد به ابتذال اخلاقی دامن زده است. متن، عکس، صوت، فیلم و بازی‌های جذاب با محتوی مبتذل و مستهجن به وفور در این فضا قابل دسترسی است. ممکن است والدین با خوش‌گمانی تصور نمایند که مشغولیت فرزندشان به یک بازی دیجیتالی در فضای اینترنت هیچ‌گونه آسیبی نخواهد داشت و حتی امنیت این گونه بازی‌های رایانه‌ای را بر سایر بازی‌های سنتی و فیزیکی بیشتر قلمداد کنند در حالی که بعضی از این بازی‌ها تصاویر کارتونی و پویانمایی‌هایی مبتذلی وجود دارد که می‌تواند زمینه‌ساز انحراف کودکان شود. عده‌ای از والدین با ساده‌انگاری تصور می‌کنند که مشاهده شخصیت‌های کارتونی در بعضی از پویانمایی‌های ساخت کشورهای غربی که پوشش و رفتار مبتذلی دارند به علت غیرواقعی بودن مضر نیست در حالی که این امر غفلت می‌ورزند که بازی‌ها و شخصیت‌های کارتونی اگرچه واقعی نمی‌باشند اما همین شخصیت‌های کارتونی هستند که آرمان‌ها و قهرمانان ایده آل کودکان را شکل داده و آن‌ها را در سبک زندگی تحت تأثیر خواهند داد.

«بدون شک مهم‌ترین آسیب محتوایی در فضای مجازی، محتوای پورنوگرافی است. پورنوگرافی که از دیرباز در حال تولید بوده است، با استفاده از فضای مجازی رشدی قارچ گونه و بسیار وسیع پیدا کرده و در حال حاضر تجارتی بسیار سودآور است.» (7)؛ محتوای مبتذل خطری است که کاربران فضای مجازی به‌ویژه کودکان و نوجوانان را تهدید می‌کند و موجب ناامنی اخلاقی در این فضا شده است.

۴- افزایش خشونت

آزار رایانه‌ای یا قلدری سایبری قلدری است که از طریق دستگاه‌های دیجیتالی مانند تلفن‌های همراه، رایانه‌ها و تبلت‌ها صورت می‌گیرد. آزار و اذیت سایبری می‌تواند از طریق پیامک، پیامک و برنامه‌ها یا به‌صورت آنلاین در رسانه‌های اجتماعی، انجمن‌ها یا بازی‌هایی که افراد می‌توانند محتوا را مشاهده کنند، شرکت کنند یا به اشتراک بگذارند، رخ دهد. آزار و اذیت سایبری شامل ارسال، پست کردن، یا به اشتراک گذاری محتوای منفی، مضر، نادرست یا بد در مورد شخص دیگری است. این می‌تواند شامل به اشتراک گذاری اطلاعات شخصی یا خصوصی در مورد شخص دیگری باشد که باعث خجالت یا تحقیر می‌شود.

«قلدری مجازی به دلیل پیشرفت ارتباطات الکترونیکی و استفاده روزافزون جوانان از چنین فناوری‌هایی، به‌خصوص در میان نوجوانان به شدت رایج شده است.» (8).

متأسفانه تماشای صحنه‌های خشن برای برخی فارغ از اینکه در چه رده‌ای سنی قرار دارند امری عادی به شمار می‌رود که این خود جای بسی تأمل دارد، به‌گونه‌ای که حتی کودکان نیز به‌راحتی این صحنه‌های خشن را مشاهده می‌کنند. بنا به گفته روانشناسان دیدن صحنه‌های خشونت‌آمیز برای افراد خود عاملی برای آشنایی هرچه بیشتر آن‌ها با رفتارهای خشن و نابهنجار است. به عبارت ساده‌تر دیدن صحنه‌های خشن می‌تواند نوعی آموزش غیرمستقیم محسوب شود (9).

«بر اساس نتایج پژوهش‌های صورت گرفته عضویت دانش آموزان در گروه‌های استفاده‌کننده در اینترنت و استفاده از بازی‌های رایانه‌ای سبب گرایش آنان به خشونت می‌شود.» (10).

۵- سوءاستفاده جنسی

قدم برداشتن با ساده‌انگاری در یک محیط ناامن و ناشناخته کاری معقول و پسندیده نیست و می‌تواند خطرات فراوانی را به همراه داشته باشد. فضای مجازی برای عموم مردم فضایی ناشناخته و پیچیده است و از طرفی امنیت آن در ابعاد مختلف نه تنها اثبات نشده است بلکه به مصادیق متعدد، وجود ناامنی و احتمال خطرات فراوان برای کاربران از جهات مختلف محرز گشته است. یکی از خطرات رو به رشد فضای مجازی متوجه کودکان است که این شامل آسیب‌های جدی و سوءاستفاده‌های مهلک به از آن‌ها است. سوءاستفاده جنسی از کودکان در فضای مجازی یک از این خطرات مهم بشمارد می‌رود. حسن ظن والدین و خود کودکان به فضای مجازی می‌تواند سهل‌انگاری و اعتماد نابجا را در این فضا را رقم بزند که درنهایت موجب آسیب‌ها و سوءاستفاده‌های مختلف می‌شود.

سال ۱۹۹۹ م، گردهمایی جهانی تحت عنوان «کارشناسی برای حمایت کودکان در برابر سوءاستفاده جنسی از طریق اینترنت» برگزار گردید که به صدور قطعنامه‌ای منجر شد که در آن آمده است: «هرچه اینترنت بیشتر توسعه پیدا کند، کودکان بیشتری در معرض محتویات خطرناک آن قرار خواهند گرفت. فعالیت‌های مجرمانه مربوط به فحش‌های کودکان و پورنوگرافی آنان که از طریق اینترنت مورد سوءاستفاده واقع می‌شوند، اکنون از مسائل حاد به شمار می‌رود. اگرچه سودمندی‌های اینترنت از زیان‌های بالقوه آن بیشتر است، درعین حال، نباید از شناخت خطرات آن غفلت کرد. در صورتی که برای مقابله با این خطرات، اقدامی صورت نگیرد، تهدیدهای سنگین آن بر کودکان باقی خواهد ماند و سبب بازداري از کاربرد صحیح اینترنت در آینده خواهند شد.» (11).

«داده‌های جدید نشان می‌دهد که تصاویر کودکان دبستانی که برای انجام اعمال جنسی آنلاین آموزش داده می‌شوند، بیش از ۱۰۰۰ درصد افزایش یافته است.».

اغفال سایبری در گروه سنی کودکان ۱۳ تا ۱۷ سال (۹۹ درصد موارد) و به‌ویژه ۱۳ تا ۱۴ سال (۴۸ درصد) بیشترین شیوع را دارد. اکثر کودکان هدف، دختر هستند و بیشتر قربانی شدن با پشتیبانی تلفن همراه اتفاق می‌افتد. کودکان با مسائل رفتاری مانند «توجه جویی بالا» در معرض خطر بسیار بیشتری نسبت به دیگران قرار دارند (12, 13).

«سوءاستفاده جنسی از کودکان قابل‌پیشگیری است، با این حال در دهه گذشته تعداد کودکانی که از طریق اینترنت مورد استثمار قرار می‌گیرند به‌طور قابل‌توجهی افزایش یافته است» و انجام جرم و بزهکاری را نسبت به گذشته بسیار آسان کرده است. اعتماد و حسن ظن نسبت به فضای مجازی موجب می‌شود والدین از سنین کودکی اینترنت و ابزارهای آنلاین را در اختیار فرزندانشان قرار دهند و تصور نمایند که فرزند با مشغولیت به آن از آسیب‌های خطرناک در امان خواهد ماند درحالی که خطرهای موجود در فضای مجازی اگر بیشتر از خطرات فضای حقیقی نباشد قطعاً کمتر از آن نخواهد بود.

۵-۱- عوامل سوءاستفاده‌های غیراخلاقی از کودکان در فضای مجازی

فضای مجازی به سبب امکان پنهان نمودن هویت، عدم محدودیت جغرافیایی، جذابیت فراوان برای کودکان، عدم امکان نظارت کامل و... بستری را فراهم نموده است که موجب سهولت ارتکاب جرائم در این فضا می‌شود. همین امر موجب می‌شود که منحرفان جنسی از این موقعیت برای مقاصد شوم خود علیه کودکان سوءاستفاده نمایند. در این موضوع به نظر می‌رسد عدم آگاهی کودکان و کنترل ضعیف والدین در استفاده کودکان از اینترنت دو عامل بسیار مهم در به دام افتادن کودکان در چنگ مجرمان فضای مجازی می‌باشد.

الف- عدم آگاهی کودکان

عدم آگاهی از خطرهای یک ابزار و فقط در نظر گرفتن فواید آن ابزار می‌تواند موجب خوش‌گمانی و اعتماد نابجا و درنهایت آسیب دیدن از آن ابزار گردد فضای مجازی ابزاری نوین و پیشرفته است که به همان اندازه که مفید است خطرناک و مضر نیز می‌باشد. حسن ظن به فضای مجازی با تصور بی‌خطر بودن آن عواقب هولناکی را به بار خواهد آورد. کودکان به دلیل کمبود آگاهی ممکن است

آسیب‌های بیشتری از خطرات موجود در اینترنت ببینند و ضربه جبران‌ناپذیری به آن‌ها وارد شود. این خطرات می‌تواند شامل مورد مختلفی شود که از جمله می‌توان به آسیب‌پذیری از خطرات جنسی در این فضا اشاره کرد. ممکن است کودک ناآگاه که آموزش‌های لازم را در زمینه فضای مجازی و خطرات آن دریافت نکرده است با ساده‌دلی و برای سرگرمی یا کنجکاوی به سایت‌ها و برنامه‌هایی رجوع نماید که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به ارائه محتوای غیراخلاقی می‌پردازند.

از سوی دیگر تعاملات با دیگران به‌ویژه در شبکه‌های اجتماعی می‌تواند نگرانی‌هایی را در مورد چگونگی ارتباط و نیز خود کاربران مرتبط ایجاد نماید. پنهانی و یا کاذب بودن هویت کاربری که با کودک در اینترنت ارتباط برقرار می‌کند خطری است که می‌تواند زمینه‌ساز سوءاستفاده‌های گوناگون شود. شخص مقابل ممکن است با دروغ و نیرنگ هویتی از خود به نمایش بگذارد که موجب جذب کودک و اعتماد سریع او گردد درحالی‌که نیت شوم و طمع کارانه‌ای را دنبال می‌نماید.

«گره‌ماهی‌گری»^۱ یک فعالیت فریب‌کارانه است که در آن یک شخص یک شخصیت خیالی یا هویت جعلی را در یک سرویس شبکه اجتماعی ایجاد می‌کند که معمولاً قربانی خاصی را هدف قرار می‌دهد» (14). «گره‌ماهی‌گری به‌عنوان روشی برای آزار و اذیت دیگران به‌صورت آنلاین، تعداد خودکشی‌ها را در نوجوانان افزایش داده است.» (15). پروفایلی از یک هویت جعلی با تصویر جذاب و اطمینان‌بخش در شبکه‌های اجتماعی می‌تواند برای کودک موجب خوش‌گمانی و جلب اعتماد او گردد و بدین‌وسیله مقدمات اغفال اینترنتی مهیا شود.

معمولاً از اتاق‌های گفتگو یا شبکه‌های اجتماعی برای برقراری تماس اولیه با قربانیان احتمالی و همچنین از برنامه‌های اشتراک‌گذاری عکس، دوست‌یابی یا وب‌سایت‌های بازی برای یافتن قربانیان استفاده می‌شود؛ به‌طوری‌که پس از برقراری یک رابطه آنلاین، مجرم گفتگوها را به مسائل شخصی‌تر و اغلب موضوعات جنسی تبدیل می‌کند؛ سپس ممکن است با قربانیان خود وارد مکالمات جنسی شوند، عکس‌ها یا فیلم‌های برهنه بفرستند، اعمال جنسی در مقابل وب‌کم را تشویق کنند یا قربانی را متقاعد کنند که شخصاً برای اعمال جنسی، یکدیگر را ملاقات کنند (13).

کودکان به علت روحیه نرم و لطیف کودکانه ممکن است باکمی محبت فریب‌بخورند و به‌وسیله اینترنت مورد سوءاستفاده‌های هوسرانان قرار بگیرند. این سوءاستفاده ممکن است به‌واسطه درخواست‌های غیراخلاقی مانند ضبط و ارسال عکس و فیلم‌های غیراخلاقی از سوی کودک برای آن فرد مفسد صورت پذیرد که این امر باوجود امکان ارتباط زنده تصویری از طریق وب‌کم (دوربین دستگاه) به سهولت قابل دسترسی است.

تلاش سوءاستفاده‌کنندگان برای اینکه رفتار خود را طبیعی جلوه دهند تا از ایجاد سوءظن جلوگیری شود، برای نوجوانانی که ممکن است از نظر سنی به فرد آزارگر نزدیک‌تر باشند، بیشتر است و لذا تشخیص تاکتیک‌های مورد استفاده آن‌ها دشوارتر می‌باشد؛

¹ Catfishing

بنابراین ارتباط با یک فرد بزرگسال که شامل پنهان کاری، نفوذ یا کنترل نابجا یا ورود به حریم خصوصی وی است، می تواند علائمی از اغفال سایبری باشد (13).

جلب اعتماد و ایجاد حسن ظن کاذب از طریق فضای مجازی برای به دام انداختن کودکان از حربه های مجرمان سایبری شمرده می شود که این چنین از خوش گمانی و بی اطلاعی آن ها برای مقاصد غیر اخلاقی خود سوء استفاده می کنند. این جلب اعتماد ممکن است با روش های گوناگون از جمله سخنان محبت آمیز و برانگیختن احساسات کودک همراه باشد. اگر کودک دارای زمینه های قبلی مانند کمبود محبت از سوی والدین، احساس تنهایی، نیاز به جلب توجه و... باشد احتمالاً سریع تر فریب وعده های طمع کاران را خواهد خورد.

«سوء استفاده کنندگان تلاش می کنند از طریق هدایا، توجه، به اشتراک گذاشتن «رازها» و دیگر ابزارها، اعتماد قربانی احتمالی را جلب کنند تا احساس درک متقابل و دلسوزی را ایجاد نمایند و به او آموزش می دهند که رابطه را مخفی نگه دارند.» (13). خوش گمانی و اعتماد به فضای مجازی مانند خوش گمانی به دریای عمیقی است که اگرچه زیبا، آرام بخش و دارای فواید فراوان است اما در صورت عدم تسلط شخص بر شنا در دریا، دچار غرق شدگی و مرگ او خواهد شد. لذا همین خوش گمانی موجب شده است سالیانه بسیاری از افراد از جمله کودکان که برای تفریح به سواحل می روند جان خود را از دست بدهند.

ب- کنترل ضعیف والدین بر فعالیت کودکان

آسیب های کودکان از فضای مجازی در بسیاری از موارد به علت خوش گمانی و اعتمادی است که خود والدین یا سرپرست آن ها نسبت به این فضا دارد. عدم سواد رسانه ای و ناآگاهی از خطرات موجب می شود که والدین با خوش بینی گمان کنند که این فضا خطری ندارد و صرف حضور کودک در خانه می تواند امنیت او را تأمین نماید. در حالی نکته قبل تأمل این است که خطراتی که کودکان را تهدید می کند منحصر به خطرات فیزیکی در مکان و دنیای حقیقی نیست بلکه ممکن است در عین حال که کودک در کنار والدین نشسته است با استفاده از اینترنت دچار آسیب های جبران ناپذیری شود که آینده و زندگی او را دچار چالش های جدی و مهلکی نماید. پیشگیری از آسیب های اخلاقی و اجتماعی و توجه والدین به رفتار فرزندان، بسیار مهم است و برای جلوگیری از فروپاشی خانواده ها، والدین باید تا حدودی به فناوری های روز دنیا مسلط باشند و بدانند که تغییر در رفتار فرزندان، به معنای ایجاد تغییر در طرز فکر آن هاست و هنگامی که بنیان فکری و شخصیت آنان به صورت ناصحیح شکل گیرد، راه نفوذ شیادان به حریم خصوصی افراد و محیط امن خانواده باز می شود؛ بنابراین، چنانچه خانواده ها در مورد شیوه های جدید ارتباط فرزندان، خودآگاهی و شناخت کافی و لازم را داشته باشند، از بروز بسیاری از آسیب ها جلوگیری خواهند نمود (16).

گمان نیکو بردن به تکنولوژی و ابزارهای نوین در اشخاصی که بدون داشتن اطلاعات کافی صرفاً با استفاده از این ابزارها به دنبال مدرن سازی و روشنفکرنمایی هستند بیشتر مشاهده می شود و این گمان آسیب های بزرگی را به همراه خواهد داشت. برخی از خانواده ها از روی این ناآگاهی فرزندان خودشان را به فضای مجازی می سپارند که بیشترین خطرات را برای آن ها به دنبال دارد.

عدم آشنایی مناسب والدین با دنیای مجازی و در مقابل استفاده روزمره نوجوانان و جوانان و حتی کودکان از این فضا باعث شده است که یک محیط محرمانه و خصوصی در داخل خانه برای فرزندان ایجاد شود و آن‌ها بدون دغدغه و بدون احساس وجود ناظر بیرونی به سایت‌های مختلف در این فضا دسترسی یافته و بعضاً به دلیل ویژگی‌های سنی و شخصیتی و کنجکاوی‌های خود متأثر از فضاهای ناسالم موجود در اینترنت شوند.

نظارت و کنترل والدین تأثیر بسزایی در کاهش آسیب‌ها برای کودکان خواهد داشت اما اگر اطلاعات کودک نسبت به اینترنت بیشتر از والدین باشد ممکن است موجب شود که کودک تحت تأثیر جذابیت فضای مجازی به راحتی والدین را فریب داده و فعالیت‌های خود در اینترنت را از دید آن‌ها مخفی نماید؛ زیرا همان‌طور که نرم‌افزارهای نظارتی از سوی والدین قابل فعال کردن است غیرفعال نمودن آن و یا دور زدن این محدودیت‌ها توسط کودکی که آشنایی خوبی با اینترنت داشته باشد امکان‌پذیر است. خوش‌گمانی به نرم‌افزارهای محدودیت‌زا نیز کاری اشتباه است زیرا این نرم‌افزارها نه از نظر فنی به‌طور صد درصد می‌تواند محتوی مستهجن و نامناسب برای کودکان را فیلتر نماید و نه غیرفعال سازی و یا دور زدن آن‌ها غیرممکن است.

یوتیوب مخصوص کودک باوجود طراحی قوی و ویژگی‌های ایمنی، بدون آسیب نیست. یکی از نگرانی‌های اصلی والدین در استفاده از این پلتفرم، امکان ورود محتوای نامناسب از طریق فیلترهای آن است. درک این خطرات برای والدین برای اتخاذ تصمیمات آگاهانه درباره مشاهده آنلاین کودکان بسیار مهم است. در برخی موارد، ویدیوهایی که در ظاهر بی‌گناه و دوستدار کودک به نظر می‌رسند می‌توانند حاوی عناصر نامناسب باشند (17).

خوش‌گمانی به ادعای گردانندگان برنامه‌ها و سایت‌ها در عدم نمایش محتوی نامناسب برای کودکان نیز امری نادرست است زیرا باینکه آن‌ها به رعایت اصول اخلاقی و تدابیر لازم برای جلوگیری از آسیب دیدن کودکان تأکید می‌کنند ولی در موارد متعددی در عمل به سخن خویش پایبند نیستند و مرام‌نامه‌هایی را که منتشر می‌کنند صرفاً برای تأییدیه گرفتن از مجامع بین‌المللی برای مجوز انتشار برنامه‌ها و سایت‌هایشان می‌باشد.

برخی از مادران جوان به دنبال معروف شدن و رسیدن به شهرت در فضای مجازی هستند و برخی دیگر می‌خواهند یک صفحه پرطرفدار داشته باشند و از این راه کسب درآمد کنند. این مادران به دلیل رسیدن به خواسته‌های خود، هویت کودک را قربانی کرده و برای رسیدن به آنچه در سردارند، تلاش می‌کنند. این روزها برای برخی از افراد، بچه‌ها دیگر نه یک کودک، بلکه تبدیل به یک بازیگر یا مدل تبلیغاتی شده‌اند تا بالباس‌ها و ژست‌های مختلف عکس بگیرد و برای جذب تبلیغات بیشتر و درآمدزایی مؤثر واقع آیند (18).

بنگاه‌های اقتصادی و مراکز تولیدی با همراهی و مشارکت والدین برای فروش محصولات از تصاویر کودک استفاده ابزاری می‌کنند. والدین با قرار دادن شیرین‌زبانی‌ها در فضای مجازی و گاهی با پوشش یکدست با کودک و انتشار آن در دنیای مجازی، کسب

درآمد می‌کنند. بنابراین ساده‌انگاری و اعتماد نابجای والدین به دنیای فناوری و رسانه‌های مجازی از عوامل سقوط کودکان در دام سوءاستفاده گران می‌باشد.

بسترسازی پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان

برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان لازم است توسط مسئولین، متصدیان و انجمن‌های مردمی تدابیر مفیدی صورت بگیرد که با برقراری اینترنت امن و کنترل شده آسیب‌ها و جرائم مرتبط کاهش پیدا کند. ایجاد سایت‌ها، برنامه‌ها و بازی‌های استاندارد که مطابق فرهنگ و آموزه‌های اسلامی است نقش بسزایی در پیشگیری از این آسیب‌ها خواهد داشت. با توجه به تقاضای فراوان والدین و کودکان برای استفاده از اینترنت، ایجاب می‌کند که عرضه محصولات مفید و مناسب مانند سایت، برنامه و بازی‌های جذاب که مناسب کودکان باشد در این عرصه افزایش یابد.

پلتفرم‌های محبوبی مانند YouTube Kids که برای طراحی قوی و ویژگی‌های ایمنی تبلیغ می‌شوند، همچنان با محتوای نامناسبی که در فیلترها نفوذ می‌کند دست‌وپنجه نرم می‌کنند. والدین باید این خطرات را درک کنند تا در مورد فعالیت‌های آنلاین فرزندانشان تصمیم بگیرند. در نهایت، کالایی کردن کودکان برای شهرت و سود توسط والدین جاه‌طلب لایه دیگری از پیچیدگی را اضافه می‌کند. کسب‌وکارها و مراکز تولیدی که از تصاویر کودکان برای اهداف فروش استفاده می‌کنند، آب را گل‌آلودتر می‌کنند. افزایش آگاهی، افزایش سواد رسانه‌ای و تشدید کنترل والدین برای محافظت از کودکان در فضای مجازی ضروری است.

سرمایه‌گذاری‌های مشترک با تمرکز بر تقویت سواد دیجیتال، آموزش اقدامات ایمنی آنلاین و پرورش شهروندی دیجیتالی مسئولانه در میان کودکان و نوجوانان بسیار مهم است. ایجاد کانال‌های گزارش ایمن برای حوادث مشکوک و حمایت عاطفی و مالی از قربانیان نیز بخشی از راه حل است. شرکت‌های فناوری باید با طراحی پلتفرم‌هایی با محافظ‌های داخلی، به‌روزرسانی منظم الگوریتم‌ها برای شناسایی و حذف محتوای توهین‌آمیز و همکاری نزدیک با تنظیم‌کننده‌ها برای همسویی با بهترین شیوه‌ها، بخش مهمی از مسئولیت را بر عهده بگیرند. محافظت از کودکان در برابر آسیب‌های آنلاین نیازمند یک رویکرد چندجانبه است که ترکیبی از مقررات، آموزش، توانمندسازی و همکاری است. با دست در دست هم دادن، می‌توانیم چشم‌انداز دیجیتالی پر جنب‌وجوشی را پرورش دهیم که در آن کودکان می‌توانند رشد کنند، کاوش کنند و بدون قربانی کردن امنیت، حیثیت یا دوران کودکی خود پیشرفت کنند.

رویکرد مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی از منظر اسلام

درحالی که فضای مجازی خود را به‌عنوان قلمروی از امکانات بی حد و حصر معرفی می‌کند، در محدوده واقعیت، با خطرات و دام‌های خود عمل می‌کند. حفظ یک‌میزان سالم از شک و تردید در کنار خوش‌بینی برای عبور ایمن از این حوزه ضروری است. با حجم گسترده‌ای از اطلاعات که به‌راحتی در دسترس است، مسئولیت تأیید و تشخیص اطلاعات، چالش‌برانگیزتر می‌شود. علاوه بر این،

قابلیت‌های اشتراک‌گذاری سریع که توسط فناوری ارائه می‌شود، تکثیر داده‌های کنترل نشده را تشدید می‌کند و در نتیجه زمان بازتاب را در بین مصرف‌کنندگان کاهش می‌دهد. برای اطمینان از تجربه‌ای امن و غنی، پرورش سواد رسانه‌ای بسیار مهم است. آگاهی از ویژگی‌ها و خطرات منحصربه‌فرد مرتبط با محیط‌های مجازی، افراد را قادر می‌سازد تا مسئولانه در این رسانه فوق‌العاده شرکت کنند و از آن بهره ببرند.

شناخت وظیفه در موقعیت‌های مختلف و نسبت به پدیده‌های جدید نقشی مهم در رفتار و عملکرد صحیح دارد. این از امتیازات آموزه‌های دین مبین اسلام است که مناسب تمامی اعصار می‌باشد لذا برای کلیه موضوعات مستحدثه و مصادیق نوینی که در جهان پدید می‌آید فقها و علمای اسلام حکمی تعیین‌کننده دارند و بایبانی واضح وظیفه شرعی و اخلاقی را مشخص نموده‌اند. برای مثال همان‌گونه که خواندن کتب ضاله حرام است (19)؛ لازم است از مراجعه و خواندن مطالب سایت‌های گمراه‌کننده و انحرافی خودداری کرد.

بیان احکام کتب ضاله در متون فقهی مذهب حقه امامیه دارای سابقه طولانی است. در این زمینه آنچه مبنای حکم فقهی قرار می‌گیرد ایجاد ضلالت می‌باشد و کتاب وسیله است و موضوعیتی ندارد و لذا احکام فقهی کتب ضاله شامل هر وسیله دیگری مانند رادیو و تلویزیون و سینما و اینترنت و دیگر رسانه‌های سمعی و بصری و وسایل ارتباط جمعی و مجالس سخنرانی در صورتی که باعث گمراهی و ضلالت شوند می‌گردد (20).

عدم کنترل صحیح در استفاده از رسانه‌های بین‌المللی مانند اینترنت به‌ویژه برای کودکان که در برابر ضررهای آن حساس‌تر می‌باشند اشتباهی است که ممکن است پیامدهای جبران‌ناپذیری را به همراه داشته باشد. قرآن کریم و روایات معصومین (ع) بر حفظ امنیت، جلوگیری از ضرر جانی، مالی و ناموسی تأکید فراوان نموده‌اند و بر طبق اصل لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام (21) و نیز قاعده نفی سبیل (نساء: آیه ۱۴۱) (22) باید نسبت به فضای مجازی که در حال حاضر عمده‌تأثیرهای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری و بسیاری از پایگاه‌ها و موتورهای جستجوگر اینترنتی توسط کشورهای غربی ساخته و اداره می‌گردد، احتیاط نمود و از نسل خویش در برابر آسیب‌های احتمالی از سوی دشمنان و گمراهان صیانت کرد.

یکی دیگر از دغدغه‌ها نسبت به ورود کودکان به فضای مجازی امکان دوستی و رابطه آن‌ها با کاربرانی است که یا هویت روشنی ندارند و یا با فرض حقیقی بودن هویتشان به اصول و ارزش‌های دینی و اخلاقی پایند نیستند. پس از اینکه دوستی اینترنتی با اشخاص منحرف شکل بگیرد منع والدین از دوستی و رابطه ممکن است دشوار و حتی با مخالفت‌های فرزند همراه شود. لذا لازم است والدین قبل از آنکه فرزندشان گرفتار چنین دوستانی شود نسبت به استفاده از فضای مجازی تدبیری ببینند که در این زمینه مهم‌ترین راهکار کنترل و مدیریتی است که قبل از در اختیار قرار دادن اینترنت به فرزندان باید انجام شود.

آسیب‌های دوستان ناباب در فضای مجازی نه تنها کمتر از فضای حقیقی نیست بلکه بیشتر و عمیق‌تر نیز می‌باشد. به علت امکان حضور کاربران با هویت جعلی ممکن است شخصی بزرگسال که دچار انحرافات اخلاقی است خود را به عنوان کودک معرفی

نموده و این چنین به اغفال کودکان ساده دل پردازد و تأثیرات منفی بر روح و روان آن ها بگذارد. کودکان از دوستان خود چه در فضای حقیقی باشند و چه در فضای مجازی تأثیر پذیرفته و الگو می گیرند. پیامبر گرامی اسلام (ص) درباره شدت تأثیرپذیری از دوستان می فرماید:

«الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ، فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يَخَالِلُ» (23).

فضای مجازی را می توان به چاقویی بسیار تیز و برنده تشبیه کرد که تأثیر مثبت و منفی اش بستگی به نوع استفاده از آن دارد اما بی تردید هیچ پدر و مادری اجازه دسترسی کودک را به این چاقوی تیز و برنده نخواهد داد مگر زمانی که او به سنی برسد که به درک صحیحی در استفاده از چاقو و خطرات احتمالی اش دست یابد.

اولویت در امر به معروف و نهی از منکر نسبت به اعضای خانواده است که اثربخشی بسیار زیادی خواهد داشت. والدین موظفاند فرزندان خویش را از انحرافات اعتقادی و اخلاقی حفظ نمایند. قرآن کریم می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ» (تحریم، آیه ۶)

آموزش و تعلیم و تربیت فرزندان از حقوق ایشان است که بر عهده والدین می باشد که نقش مهمی در جلوگیری از انحرافات عقیدتی و اخلاقی دارد. فضای مجازی مملو از اندیشه هایی است که با اسلام راستین مغایرت دارد و احتمال جذب شدن کودکان، نوجوانان و جوانان که ممکن است تجربه و آگاهی کافی را نداشته باشند به این دیدگاه های ضالّه فراوان است. حضرت امام صادق (ع) در ضرورت تعلیمات اسلامی به فرزندان می فرماید:

«بَادِرُوا أَوْلَادَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ يَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمُرَجَّةُ»^۱.

این که بعضی از افراد در برابر امر به تکالیف الهی به اصطلاح عامیانه می گویند: (دلت پاک باشد) به نوعی حکایت از همین اعتقاد دارد که نمونه این نوع اندیشه ها در فضای مجازی به کرات مخصوصاً در شبکه های مجازی مشاهده می شود. این طرز فکر که جهنم و عذاب الهی به سبب گناهان را زیر سؤال می برند، ممکن است از دیدگاه کودکان و به ویژه نوجوانان و جوانان جذابیت خاصی داشته باشد زیرا آن ها را در برابر تکالیف و محدودیت های شرعی آزاد و رها می سازد.

^۱ مُرَجَّة به گروهی گفته می شود که معتقدند: «معصیت، به ایمان، زیان نمی رساند، چنان که اطاعت، کفر را زائل نمی کند» و نیز گفته اند: «ایمان، گفتار است و نه عمل». گویا ایمان را مقدم داشته و عمل را کنار نهاده اند. اینان چنین باور دارند که اگر نماز نخوانند و روزه نگیرند، ایمانشان آن ها را نجات خواهد داد. به اعتقاد آن ها، کفر، از تمامی مسلمانان برداشته شده است. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹ ه. ش ج ۱، ص ۲۴۰)

راهکارهای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان

آموزش و افزایش آگاهی کودکان و والدین و نیز فراهم آوردن بسترهای لازم در استفاده مفید از اینترنت نقش مهمی در پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی برای کودکان دارند. در مجموع برای صیانت از ایشان در مقابل این آسیب‌ها سه راهکار مهم و تأثیرگذار پیشنهاد می‌گردد:

۱- احتیاط نسبت به سایت‌ها، برنامه‌ها و بازی‌های مجازی:

بعضی از سایت‌ها، برنامه‌ها و حتی بازی‌های رایانه‌ای در فضای مجازی ممکن است برخلاف ماهیت ظاهری‌شان به دنبال تأثیرگذاری منفی در اخلاقیات کاربران باشند و یا اساساً استانداردهای اخلاقی مدنظر سازندگان آن برنامه‌ها با موازین اخلاق اسلامی به شدت مغایر باشد لذا نباید با خوش‌گمانی به آن‌ها نگریسته شود. چه‌بسا فضای رایانه‌ای در فضای مجازی حاوی تصاویر و فیلم‌های مستهجن یا خشونت‌آور باشد که تأثیر منفی در کاربران به‌ویژه کودکان بگذارد. ضرورت دارد که قبل از استفاده از اپلیکیشن‌ها و بازی‌های رایانه‌ای، بازبینی و تفحص پیرامون رعایت موازین اخلاقی صورت بگیرد که این امر توسط خود کاربر و نیز والدین و همچنین مسئولین مربوطه قابل انجام است.

در جهت چگونگی رعایت احتیاط در استفاده از فضای مجازی برای کودکان به موارد کاربردی زیر اشاره می‌شود:

الف) باید به کودکان آموزش داد که به فضای مجازی با خوش‌بینی اعتماد نکنند و به آن‌ها تفهیم شود که اینترنت محیطی با خطرات و ناامنی‌ها فراوان است و هیچ‌کس و هیچ‌چیزی در آن محیط برای کودک قابل حسن ظن نیست.

ب) هر عکس و فیلمی الزاماً واقعی و صادقانه نیست و آنچه کاربران در اینترنت منتشر می‌کنند ممکن است دروغ و ساختگی باشد. آگاهی از این واقعیت می‌تواند از سقوط در دام سوءاستفاده‌گران فضای مجازی جلوگیری نماید.

ج- کودکان نباید بدون نظارت و حضور والدین برای کسی مطلب، فیلم، یا عکسی ارسال کنند و یا پیام‌های افراد ناشناس را باز و مشاهده نمایند.

د) کودکان نباید در هیچ گروه و کانال اجتماعی بدون تأیید والدین عضو نشوند زیرا ممکن است کانال یا گروهی به‌ظاهر عنوانی موجه داشته باشد اما مطالبی در لابلای پیام‌ها درج شود که حاوی مضامین غیراخلاقی باشد.

ه) استفاده از فیلترهای امنیتی شدید و نیز استفاده از اینترنت محدودشده ویژه کودکان، می‌تواند موجب کاهش آسیب‌ها و خطرات احتمالی شود.

و) حتی‌المقدور سیستم، گوشی و تبلتی که دارای دوربین است در اختیار کودک قرار داده نشود زیرا بسیاری از آسیب‌ها ناشی از دوربینی است که عکس و فیلم کودک به‌وسیله آن ضبط می‌شود و ممکن است توسط هکرها و یا بی‌احتیاطی خود کودک افشا گردد. همچنین دوربین امکان ارتباط تصویری زنده را فراهم می‌کند که زمینه‌ساز نشر تصاویر در اینترنت خواهد شد.

ی) مدت زمان استفاده روزانه از اینترنت برای کودکان محدود باشد و به ساعاتی که والدین در کنار آن‌ها حضور دارند منحصر گردد.

۲- لزوم افزایش آگاهی والدین و کودکان:

برای ایمن کردن کودکان از سوءاستفاده جنسی در شبکه‌های اجتماعی آموزش و آگاهی دادن به والدین و کودکان، اصل مهمی است که باید به آن توجه شود. سوءاستفاده جنسی از کودکان چه در فضای حقیقی و چه در فضای مجازی معلول غفلت و اعتماد نابجا به دیگران است. اعتمادی که از خوش‌گمانی ساده‌لوحانه ناشی می‌شود فرصتی است برای شکارچیانی که در کمین هستند تا از خوش‌گمانی دیگران سوءاستفاده نمایند. سوءاستفاده گر ممکن است فردی آشنا و یا حتی از اقوام باشد که والدین نسبت به آن‌ها آشنایی نیز دارند. لکن در فضای مجازی این آشنایی حتی به‌طور مختصر نیز وجود ندارد زیرا امکان پنهان کردن هویت و یا ایجاد هویت جعلی به روش‌های مختلف فراهم است لذا لزوم عدم اعتماد و عدم خوش‌گمانی به کاربران اینترنتی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است.

۳- بسترسازی باهدف هدایت راهبردی در استفاده مفید:

با توجه به رشد روزافزون استفاده از اینترنت، ضرورت دارد بسترهای لازم را از نظر کمی و کیفی فراهم کنیم تا کودکان به سایت‌ها و برنامه‌های سالم هدایت شوند. افزایش جذابیت این سایت‌ها و برنامه‌ها می‌تواند کودکان را به تکاپو و فعالیت‌های مفید در فضای مجازی سوق داده و احتمال کشش آن‌ها به محیط‌های نامناسب را کاهش دهد. شبکه‌های اجتماعی کنترل‌شده باکیفیت فنی بالا می‌توانند نقش مهمی در این زمینه ایفا کنند. ایجاد کانال‌های جامع طنز و سرگرمی، بازی‌های جمعی آنلاین، برگزاری مسابقات اینترنتی و اعطای پاداش به کودکان برای ایجاد محتوای مفید، ازجمله خدماتی هستند که می‌توانند به کاهش آسیب‌های محتمل در این فضا کمک نمایند.

۴- تشویق کودکان به فعالیت پویا و هدفمند در اینترنت:

استفاده هدفمند و پویا از اینترنت می‌تواند به کودکان کمک کند تا به‌جای منفعل بودن، به کاربران فعال و خلاق تبدیل شوند. آموزش مسئولانه استفاده از اینترنت و تشویق به فعالیت‌های معنادار آنلاین موجب می‌شود تا آن‌ها مهارت‌های تفکر انتقادی خود را تقویت کنند و به‌جای تأثیرپذیری از فضای مجازی، تأثیرگذار باشند.

در این راستا تولید محتوا نیز یکی از انواع فعالیت‌های هدفمند در استفاده صحیح و تأثیرگذار از اینترنت است. تشکیل گروه‌های کوچک با دوستان و شناسایی و اشتراک مطالب مفید می‌تواند به این هدف کمک کند. به کودکان می‌توان آموزش داد که کتاب‌هایی که خوانده‌اند را معرفی کنند و خلاصه‌ای از مطالب مفید را به اشتراک بگذارند. این فعالیت‌ها به کودکان می‌آموزد که هر مطلبی را در فضای مجازی صحیح تلقی نکنند و به‌جای تأثیرپذیری محض، کاربری فعال و تأثیرگذار باشند.

نتیجه‌گیری

اینترنت، علی‌رغم فرصت‌های بی‌شماری که برای بشریت فراهم کرده است، به دلیل ویژگی‌هایی مانند ناشناس بودن کاربران، حملات سایبری، سهولت جعل عمیق، و عدم نظارت کافی، می‌تواند منجر به آسیب‌های جدی شود. این آسیب‌ها، به‌ویژه برای کودکان که حساس‌ترین گروه سنی هستند، می‌تواند زیان‌های جبران‌ناپذیری به همراه داشته باشد. تحقیقات نشان می‌دهد که کودکان به دلیل نداشتن تجربه و دانش کافی، بیشتر در معرض خطرات آنلاین قرار دارند. عدم سواد رسانه‌ای و خوش‌گمانی نابجا به این فضا موجب شده است که برخی والدین، با ناآگاهی و ساده‌انگاری، کودکان خود را در استفاده نامحدود و کنترل‌نشده از اینترنت آزاد بگذارند که این امر می‌تواند آسیب‌های جدی، از جمله در حیطه اعتقادی و اخلاقی، به دنبال داشته و سبب کم‌رنگ شدن ارزش‌های اسلامی و آموزه‌های اخلاقی در نزد آنان شود.

لزوم احتیاط، نظارت والدین، افزایش آگاهی، و بسترسازی مناسب برای استفاده سالم کودکان از اینترنت نقش مهمی در کاهش آسیب‌های آن ایفا می‌کند و از انحرافات اعتقادی و اخلاقی، سوءاستفاده‌های جنسی، و تشویش‌های روحی برای کودکان جلوگیری می‌نماید. مطالعات نشان می‌دهد که نظارت فعال والدین و آموزش‌های مناسب می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی از میزان این آسیب‌ها بکاهد. علاوه بر این، جامعه باید جدیت این موضوع را بشناسد و راهبردهای جامعی برای مقابله با آن‌ها ایجاد کند. اجرای مقررات و مجازات‌های سخت‌گیرانه برای بهره‌کشی آنلاین از کودکان، سرمایه‌گذاری در ابزارهای پیشرفته فیلتراسیون، و انجام ممیزی‌های مناسب از پلتفرم‌های کودک‌محور، گام‌های اولیه حیاتی هستند. با این حال، افزایش سواد رسانه‌ای و دیجیتال، آموزش‌های اخلاقی و تربیتی، در کنار تلاش جمعی از سوی ذینفعان مختلف، از جمله سیاست‌گذاران، مربیان، والدین، و شرکت‌های فناوری، برای ایجاد مصونیت پایدار ضروری است.

درنهایت، با توجه به آسیب‌های بالقوه و بالفعل فضای مجازی و تأثیرات گسترده و بسزای آن بر کودکان، لازم است والدین از ساده‌انگاری و عدم نظارت بر استفاده کودکان از این فضا خودداری نمایند و با رعایت بیشترین حد احتیاط، آنان را از آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی این فضا مصون بدارند. آموزش‌های مستمر و نظارت دقیق می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی از میزان این آسیب‌ها بکاهد و محیطی امن‌تر برای کودکان فراهم کند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Izadi-Fard AA, Hossein-Nejad SM. Electronic Jurisprudence in the Islamic-Iranian Model of Progress. Tehran: Institute of Islamic-Iranian Model of Progress; 2016. 33 p.
2. Hasanbeigi E. Rights and Security in Cyberspace. Tehran: Institute of Contemporary Abrar Studies and Research; 2005.
3. Javidi E, Ahmadi H, Rajabi M. A Sociological Study of the Impact of Virtual Social Networks on the Generation Gap: A Case Study of Shiraz University Students. Scientific-Research Quarterly of Social Development. 2021;16(2):1-32.
4. Dardashti AR. On the Reasons for the Spread of Mass Doubts in Cyberspace. 2016 2016-02.
5. Tomczyk Ł, Solecki R. Problematic Internet Use and Protective Factors Related to Family and Free Time Activities among Young People. Educational Sciences: Theory and Practice. 2019;19:1-13. doi: 10.12738/estp.2019.3.001.
6. Barazandeh M. Addiction to Mobile Phones and Cyberspace: A Serious Threat to Families. 2022 2022-06-20.
7. Malek Shoar M, Tadayon A. The Impact of Cyberspace on Committing Immoral Acts. Tali'eh-e-Hoqq Journal. 2020(6):150-88.
8. Smith PK, Madsen K, Moody J. What causes the age decline in reports of being bullied in school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. Educational Research. 1999;41:267-85. doi: 10.1080/0013188990410303.
9. Zare'an A. What Do You Know About Virtual Violence? 2021.
10. Kharazani SH. The Relationship Between Cyber Usage and Students' Tendency Towards Violence. Information and Criminal Research. 2016;11(1):161-84.
11. Malahi N. The Role of Islamic Religious Teachings in Preventing the Destructive Effects of Cyberspace on Families. Rahnaward-e-Noor Quarterly. 2017(60):55.
12. Munro ER. The protection of children online: a brief scoping review to identify vulnerable groups. 2011.
13. Ghanizadeh Bafghi M, Hosseinzadeh Sarshaki A. An Inquiry into the Phenomenon of Cyber Pornography and Child Cyber Seduction in Light of Iranian Jurisprudence and Law. Article 8. 2023;28(78):197-228.
14. Chandler D, Munday R. A Dictionary of Social Media. Oxford: Oxford University Press; 2016.
15. Patchin JW. Catfishing as a Form of Cyberbullying. Cyberbullying Research Center. 2013.
16. Barqi R, Mostaneh Y. The Impact of Cyberspace on the Islamic Education of Students: Challenges and Solutions. Rahnaward-e-Noor Quarterly. 2018(63):35-45.
17. Montgomery C. Is YouTube Kids Safe? What Is YouTube Kids? 2023 [updated December 17, 2023]. Available from: <https://parentintel.com/is-youtube-kids-safe>.
18. Ghasemzadeh Barki S, Manteghi M, Mohammadi M. Examining Mothers' Abuse of Children in Blogging and Its Impact on Their Psychological Health. Research in Psychological Health. 2020;14(2):34-49.
19. Shahid Thani Za-DiA. Al-Rawdah al-Bahiyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah: Section of Shia Jurisprudence of the Eighth Century; 1967.
20. Qadiri Modarres MJ. Misleading Books from the Perspective of Imamiyya Jurisprudence and Iranian Law: Master's thesis in Islamic Studies, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law; 2013.

21. Meshkini AAF. Istilahat al-Usul wa Mu'azam Abhathiha. Qom: Al-Hadi Publications; 1992.
22. Bojnourdi H, Mehrizi M, Derayati MH. Al-Qawa'id al-Fiqhiyya (Al-Bojnourdi). Qom, Iran: Al-Hadi Publications; 1998.
23. Tusi MiH. Al-Amali. Islamic Studies Section: Al-Ba'thah Institute; 1994.